

Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΚΑΙ Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΠΕΛΛΑΣ-ΓΕΝΙΤΣΩΝ ΣΤΑ 1828

’Ανάμεσα στους ξένους ποὺ ἐπισκέπτονται τὴ Θεσσαλονίκη κατὰ τὸν περασμένον αἰώνα μπορεῖ νὰ συγκαταριθμήσει κανεὶς καὶ τὸν Αὐστριακὸ διπλωμάτη Anton Freiherrn von Prokesch-Osten, ποὺ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης βρισκόταν στὸν Ἑλληνικὸ χῶρο ὡς διπλωματικὸς παρατηρητὴς καὶ κατόπιν ἐπὶ πολλὰ ἔτη ὡς πρεσβευτὴς τῆς Αὐστρίας στὴν Ἀθήνα. ’Ο Prokesch-Osten μᾶς ἄφησε ὅχι μόνο τὴν πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἔξατομη διπλωματικὴ Ἰστορία τῆς Ἐπανάστασης (2 τόμοι κείμενο καὶ 4 ἔγγραφα, Βιέννη 1867, Ἑλλην. μετ. τῶν 2 πρώτων τόμων, Ἀθήνα 1868), ἀλλὰ καὶ ἡμερολογιακὲς καταγραφὲς τῶν σπουδαιότερων, κατὰ τὴ γνώμη του, γεγονότων, τὶς δοποῖς δημοσίευσε κατόπιν, στὰ 1836, σὲ τρεῖς τόμους μὲ τὸν τίτλο «Denkwürdigkeiten und Erinnerungen aus dem Orient» (Stuttgart 1836-1837). ’Απὸ τὸν τρίτο ἀκριβῶς καὶ τελευταῖο τόμο τῶν «’Απομνημονευμάτων» του ἀποσπῶ τὶς ἄγνωστες στὴν ἴστορικὴ ἐπιστήμη ἐντυπώσεις του ἀπὸ ἔνα ταξίδι του μὲ αὐστριακὸ πολεμικὸ στὴ Θεσσαλονίκη κατὰ τὰ τέλη Αὐγούστου 1828 καὶ ἀπὸ μιὰ ἐν συνεχείᾳ ἐκδρομὴ του στὴν περιοχὴ Πέλλας καὶ Γενιτσᾶν στὶς ἀρχὲς Σεπτεμβρίου τοῦ ἵδιου χρόνου. ’Εννοεῖται δτὶ ἐπιμένω σὲ δρισμένα σημεῖα τῶν ἀφηγήσεών του, τὰ δοποῖα ἐπιβεβαιώνουν τὶς γνωστὲς ἀπὸ τὴν παράδοση εἰδήσεις μας καὶ προσθέτουν καὶ κάτι περισσότερο σ’ αὐτές. Οἱ ἀρχαιολογικὲς-ἱστορικὲς πληροφορίες τοῦ Prokesch-Osten, ὅπως καὶ ὅλων γενικὰ τῶν περιηγητῶν, εἶναι ἐντυπώσεις ἐνὸς φιλομαθοῦς ἐπισκέπτη. ’Ἐπομένως ἡ περιγραφὴ του δὲν εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπὸ ἀνακρίβειες ὡς πρὸς τὶς δνομασίες ναῶν ἢ ἀλλων μνημείων καὶ δρισμένων λεπτομερειῶν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τοῦ διακόσμου τους. ’Ἐπηρεασμένος μάλιστα, φαίνεται, καὶ ἀπὸ τὴν ἔχθρικὴ στάση τῆς χώρας του ἀπέναντι τῆς Ἑλλάδας κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Ἐπανάστασης, δὲν ἀποκρύπτει κάποια περιφρόνηση πρὸς καθετὶ τὸ νεοελληνικό.

’Εκτὸς ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Prokesch-Osten φροντίζω ν’ ἀξιοποιήσω καὶ τὶς σύντομες, ἀλλ’ ἀνεκμετάλλευτες ἐπίσης εἰδήσεις ἐνὸς ἄλλου βιβλίου, τοῦ διαμαρτυρομένου ἱεραποστόλου Charles Swan, Journal of a Voyage in the Mediterranean etc., London 1826, ποὺ ἐπισκέπτεται τὴ Θεσσαλονίκη τὸν Ἱανουάριο τοῦ 1825 (φιλοξενούμενος τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς ἀγγλικῆς μοίρας στὸ Αλγαζ G. W. Hamilton), καὶ τοῦ Γάλλου Anto-

nin Barthélemy, ποὺ ἤλθε κι αὐτὸς στὴ Θεσσαλονίκη τὸν Μάιο τοῦ 1858 (*Un philosophe en voyage*, Paris 1864), εἰδήσεις ποὺ τὶς παραθέτω στὸν κατάλληλο τόπο τῶν ὑποσημειώσεων. Κατ’ ἔξαίρεση μεταφέρω ἐπάνω στὸ κείμενό μου —συνεχίζοντας καὶ συμπληρώνοντας τὴν περιγραφὴν τοῦ Prokesch-Osten— μόνον ὅσα γράφει ὁ Swan γιὰ τὸν τεκὲ τῶν δερβίσηδων ποὺ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸ ΒΔ τμῆμα τῶν τειχῶν τῆς Θεσσαλονίκης.

Σκοπὸς τῆς μελέτης μου αὐτῆς δὲν εἶναι νὰ προβεῖ σὲ διορθώσεις τῶν εἰδήσεων τοῦ Prokesch-Osten συγκρίνοντάς τις πρὸς τὶς ἀντίστοιχες τῶν προγενέστερων ἡ μεταγενέστερων περιηγητῶν ἢ τὶς ἀκριβεῖς τῶν ἐπιστημόνων ἀρχαιολόγων καὶ ἴστορικῶν, ἀλλ’ ἀπλῶς νὰ τὶς κάνει γνωστὲς στοὺς τελευταίους μὲ τὴν ἰδέα ὅτι εἶναι χρήσιμες γιὰ τὴν καλύτερη γνώση τῆς ἴστορίας καὶ τῆς τοπογραφίας τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς περιοχῆς Πέλλας-Γενιτσῶν ἐπὶ τουρκοκρατίας.

1. Περιήγηση τοῦ Prokesch Osten μέσα στὴ Θεσσαλονίκη

‘Ο Prokesch-Osten μπαίνοντας μέσα στὸν κόλπο τῆς Θεσσαλονίκης καταγράφει στὸ ἡμερολόγιό του τὸ θέαμα ποὺ ἀντίκρισε. «Καθὼς περάσαμε τὸ ἀκρωτήρι Καραμπουρνού, φάνηκε ἡ Θεσσαλονίκη. Εἶναι κτισμένη σ’ ἔνα ἀπότομο ὄψιμο. Τείχη περικλείνουν τὸν πυκνοὺς σωροὺς τῶν σπιτιῶν¹, μέσ’ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ξεπετιοῦνται καμιὰ τριανταριὰ μιναρέδες. Πρὸς τὰ ἀριστερὰ τῆς πόλης ὑπάρχει μιὰ συστάδα ἀπὸ δέντρα, ἔνα ἄλσος μπορῶ νὰ τὸ ὀνομάσω· ἐκεῖ κοντὰ βρίσκονται τὰ νεκροταφεῖα². Παραπέρα πρὸς τὰ δυτικὰ ἀνοίγεται βαθιὰ ὁ κόλπος καὶ πίσω του ἡ πεδιάδα καὶ τὰ μακεδονικὰ βουνά...’

Θεσσαλονίκη, 24 Αὐγούστου 1828

Εἶμαι τόσο κουρασμένος, ὥστε τὸ γράψιμο μοῦ εἶναι ξινό. ‘Αλλὰ ἡ ἀνάγκη ἔχει σωτήρια δύναμη. Μόλις ξημέρωσε, ἐπισκεφθήκαμε τὸν πασά Χατζή Μουσταφᾶ³, δὲ ποῖος, ἔξορισμένος ἀπὸ τὴν Ἀδριανούπολη

1. Τριάντα χρόνια ἀργότερα, τὸν Μάιο τοῦ 1858, ἔνας ξένος ταξιδιώτης, ὁ Aントони Barthélemy, *Un philosophe en voyage*, Paris 1864, σ. 222-223, χαρακτηρίζει τα σπίτια τῆς Θεσσαλονίκης «παραγγρασμένα, ζαρωμένα καὶ ἀσβεστωμένα» καὶ τὸ λιμάνι τῆς ἄδειο, ὥστε νὰ δικαιολογεῖ τὴν ἑλληνικὴ παροιμία, «ὅπου πατάει δ’ Οθωμανός, χορτάρι δὲν φυτρώνει».

2. Βλ. παρόμοια περιγραφὴ στοῦ Barthélemy, ἔ.ἄ., σ. 223. ‘Ἐννοεῖται ἡ ἔξω ἀπὸ τὴν Ληταία πύλη περιοχή, δύον ὑπῆρχε ὁ τεκές τῶν Μεβλεθῆδων δερβίσηδων, τουρκικά νεκροταφεῖα, ἀλλὰ καὶ παλαιὰ ἑλληνικά, τὰ λεγόμενα ἀργότερα —κατὰ τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰ.— τῆς Αγίας Παρασκευῆς (βλ. ‘Ἐφης Κακούλιδον, Τὰ ἑλληνικά ὄρθδοξα νεκροταφεῖα τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 19ο αἰώνα, «Μακεδονικά» 22, 1982, 411 κ.έ.).

3. Η ἐπίσκεψη θὰ ἔγινε στὸ σεράγι τοῦ πασᾶ, ἀφοῦ εἶναι γεγονός ὅτι «le vaste

και κατόπιν ἀπὸ τὰ Δαρδανέλλια, πῆρε χάρη και ἥλθε πάλιν ἐδῶ. Μᾶς δέχτηκε μὲ εὐπρέπεια. Τὸν παρακαλέσαμε νὰ μᾶς ἀφήσει ἀνοιχτὲς τὶς πύλες, γιατὶ συνηθίζουν νὰ τὶς κλείνουν μιὰ ὥρα πρὶν ἀπὸ τὴ δύση τοῦ ἡλίου. Και αὐτὸς δέχτηκε τὸ αἴτημα μας.

Ἐτσι, μέσα στὴν πόλη, πέρασα πρῶτα ἀπὸ τὴν ἑβραικὴ συνοικία, ἔνα ἀνακάτωμα ἀπὸ ἐλεεινὰ σπίτια, βουτηγμένα σὰν μέσα σὲ βόρβορο. Ἀκατανόητο πῶς ἄνθρωποι μποροῦν ν' ἀποφασίζουν νὰ κατοικοῦν σ' ἔναν τέτοιον βάλτο ἀπὸ ἀκαθαρσίες! Ἀκόμη ἐδῶ εἰδαμε κιτρινισμένα, σκευρωμένα πρόσωπα. Στὸ τζαμὶ τῆς Ἁγίας Σοφίας, ποὺ γειτονεύει μὲ αὐτὴ τὴ συνοικία, ὑπάρχει ἔνας ἐλεύθερος χῶρος μὲ πλατάνια και μουριές. Ἐκεῖ φυγάδες (σσ. Ἰσως ἀπὸ τὶς νότιες ἐπαναστατημένες Ἑλληνικὲς χῶρες) Τοῦρκοι ἄνοιξαν ἔνα καφενεῖο, ἔκτισαν μιὰ βρύση και φύτεψαν γύρω-γύρω λουλούδια. Μᾶς φάνηκε καλὸ νὰ ξεκουραστοῦμε ἐδῶ, νὰ πιοῦμε ἔναν καφὲ και νὰ καπνίσουμε τὴν πίπα μας.

Ἐνα πρόσχαρο οἰκοδόμημα εἶναι τὸ τζαμὶ τοῦ Σελίμ πασᾶ, ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ διοῖο, καθὼς περνούσαμε, στέκονταν μερικοὶ νέοι Τοῦρκοι, ποὺ μᾶς προσκάλεσαν νὰ μποῦμε μέσα. Εἶναι καθαρὸ στὸ ἐσωτερικό· σὲ μιὰ γωνιὰ κρεμόταν ἔνα ἐκκρεμὲς ἀπὸ τὴ Βιέννη. Στὴ νότια πλευρὰ ὑψώνεται ὁ μιναρές· στὴ βόρεια—κάτι ποὺ δὲν τὸ εἶδα πουθενὰ ἀλλοῦ—ἔνα κωδωνοστάσιο μὲ ἔνα ρολόγι, τὸ διοῖο πραγματικὰ ἐργάζεται¹ (εἰκ. 1). Δὲν λείπει ή κρήνη και ή βιβλιοθήκη, καθὼς και τὸ οἰκημα τοῦ ἴμαμη. Λευ-

palais du pacha» εἶχε δλότελα καιεῖ μὲ περισσότερα ἀπὸ 30 γειτονικὰ σπίτια τὰ μεσανυχτα τῆς 12ης Ιουλίου 1826. Κατὰ τὶς παραδεκτὲς τότε φῆμες, τὴν πυρκαϊὰ τὴν εἶχαν βάλει οἱ γενίτσαροι τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ μίσος ἐναντίον τοῦ τότε Ἀλβανοῦ πασᾶ. Ομέρη Βριώνη και τῶν Ἀλβανῶν τῆς ἀκολουθίας του (Κ. Α. Β α κ α λ ο π ο ύ λ ο ν, Πᾶς εἰδαν οἱ Εύρωπαιοι πρόξενοι τῆς Θεσσαλονίκης τὴν κατάσταση στὴ Μακεδονία τὸν περασμένο αἰώνα, «Μακεδονικά» 20, 1980, 79). Μένουν τώρα πρὸς λύση δύο τοπογραφικὰ προβλήματα: ποῦ βρισκόταν τὸ καμένο διοικητήριο και ποῦ ἔμενε δύο χρόνια ἀργότερα ὁ νέος πασάς, δ προμνημονευμένος Χατζή Μουσταφά; Αὐτὰ τὰ δύο προβλήματα θὰ προσπαθήσω νὰ τὰ λύσω στὴν ὑπόλοιπη 1. Νέα πόλη τῆς σ. 172. Τὴν καταστροφὴ τοῦ σεραγιοῦ μαρτυρεῖ, δπως θὰ ίδοιμε ἀμέσως παρειάτω, και δ Prokesch-Osten.

1. Ό Prokesc h - Oste n, μὲ τὴν πληροφορία του αὐτή, θέτει στὸν έωντό του και στοὺς ἔρευντές τὸ πρόβλημα: πότε ἀνεγέρθηκε δ πύργος τοῦ κωδωνοστασίου αὐτοῦ; Ἀνήκε στὸ Σαατλὶ τζαμὶ ἡ σὲ μιὰ παλαιότερη ἐκκλησίᾳ ποὺ κατασχέθηκε και μετατράπηκε σὲ τζαμί; Παράδειγμα μετατροπῆς κωδωνοστασίου σὲ μιναρὲ βλ. στὴ μελέτη μου: ‘Η χρονολόγησις τοῦ κωδωνοστασίου τῆς Ἁγ. Σοφίας Θεσσαλονίκης, «Byzantion» 21 (1951) 333-339 ἡ «Παγκαρπία μακεδονικῆς γῆς», Θεσσαλονίκη 1980, σ. 261-266. Ἀφοῦ τὸ Σαατλὶ τζαμὶ δὲν ἀναφέρεται στὰ 1478 οὕτε στὶς ἀρχές τοῦ 16ου αἰ. (βλ. Β α σ ι λ η Δ η μ η τ ρ ι ά δ η, Τοπογραφία τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας, 1430-1912, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 323), θὰ κτίστηκε ἀργότερα. Ποιόν λόγο λοιπὸν θὰ εἶχε ἀνέγερση τοῦ μεγάλου τετράγωνου πύργου ἀπὸ μουσουλμάνους; Γιὰ νὰ τοποθετηθεῖ τὸ ρολόγι;

κες, πλατάνια και ίτιες τὰ περιβάλλοντα. Ὁχι μακριὰ ἀπ' ἐκεῖ βρίσκεται τὸ τζαμὶ τοῦ Μουστᾶ πασᾶ. Ἀνάμεσα στὰ δύο ὑψώνεται τὸ σεράγι τοῦ πασᾶ. Πυρκαϊὰ ὅμως τὸ ἔκαψε¹. Συνολικὰ ὑπάρχουν 39 τζαμιὰ και 30

1. Τὸ Σαατλὶ τζαμὶ (παλαιὰ φωτογραφία).

1. Ἐπὸ τὶς παραπάνω ἐνδείξεις φαίνεται πολὺ καθαρὰ ὅτι τὸ «ἀπέραντο» (vaste) παλάτι (σεράγι) ἡ κονάκι τοῦ πασᾶ τῆς Θεσσαλονίκης βρισκόταν στὴ θέση ἀκριβῶς, ὅπου και τὸ σημερινὸ διοικητήριο. Ποιὸ ὅμως εἶναι τὸ Musta τζαμί, ποὺ πρέπει νὰ βρισκόταν ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ τοῦ σεραγιοῦ; Ἐχοντας ὑπόψη μου τὸν τοπογραφικὸ χάρτη τῆς Θεσσαλονίκης στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰ., τὸν παρατιθέμενο ἀπὸ τὸν Δημητριάδη, νομίζω πῶς τὸ τζαμὶ αὐτὸ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ὑψωνόταν στὴ γωνία Κασσάνδρου και Δημητρίου τοῦ Πολιορκητοῦ, τὸ γνωστὸ ὡς Μουσταφὰ τζαμί, τὸ δόποιο ὁ Prokesch-Osten τὸ σημείωσε κατὰ λάθος ὡς τζαμὶ τοῦ Μουστᾶ πασᾶ. Τζαμὶ ὅμως μὲ τέτοιο ὄνομα

ἐκκλησίες· ἐπίσης οἱ Ἑβραῖοι ἔχουν μιὰ συναγωγὴ¹. Ὁ δόδηγός μου ὑπολόγισε τὸν ἀριθμὸν τῶν κατοίκων σὲ 12.000 Τούρκους, 5.000 Ἔλληνες, 15.000 Ἑβραίους καὶ 400 Εὐρωπαίους (Φράγκους)².

Περνώντας μέσα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν συνοικία τοῦ Ἀγ. Ἀναστασίου, τοῦ Ἀγίου Ρόκκου³ καὶ τῆς Μικρῆς Παναγίας⁴, φθάσαμε στὸν ἵσιο δρόμο, ποὺ διασχίζει τὴν πόλην ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴν πρὸς τὴν Δύσην⁵. Αὐτὸς πρέπει νὰ ὑπῆρχε στὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τῆς Θεσσαλονίκης, γιατὶ περνᾶ μέσ' ἀπὸ τὸ θριαμβικὸν τόξο τοῦ Φιλίππου⁶ (ποὺ εἶναι ρωμαϊκὸν μνημεῖο, δῆπος πειστικὰ τὸ ἀποδείχουν τὰ σχέδια καὶ ἡ ἐκτέλεση) καὶ μάλιστα μέσ' ἀπὸ τὸ μεσαῖο τόξο, γιατὶ ἔχει τρία. Μόνον οἱ 4 πεσσοὶ καὶ ἐν μέρει τὸ ἐπιστύλιο διατήρησαν τὰ ἐπενδυμένα μάρμαρα. Οἱ πεσσοὶ ἔχουν τε-

δὲν ἀναφέρεται νὰ ὑπάρχει στὴ Θεσσαλονίκη.

Ἐπομένως ἔξακολουθεῖ νὰ εἶναι ὅρθὴ ἡ ἀποψη ποὺ εἶχα διατυπώσει παλαιότερα (‘Ιστορία τῆς Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 551), ὅτι τὸ σεράγι (κονάκι) τοῦ πασᾶ τῆς Θεσσαλονίκης στὰ 1821 βρισκόταν στὴ θέση ἀκριβῶς τοῦ σημερινοῦ διοικητηρίου, παρὰ τὴν μεταγενέστερη ἀντίρρηση τοῦ Β. Δημητριέδη ὅτι «τίποτα δὲν σητηρίζει τὴν γνώμη ὅτι ἡ ἔδρα τοῦ πασᾶ ποὺ διοικοῦσε τὴν Θεσσαλονίκη πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν βρισκόταν πάντοτε στὸ ἴδιο μέρος» (Δ. η μητριάδη, ἔ.ἄ., σ. 409).

Ποὺ δῶμας ἔμενε ὁ πασᾶς μετὰ τὴν πυρκαϊὰ τοῦ 1826 καὶ ποὺ τὸν ἐπισκέφθηκε ὁ Prokesch-Osten; Τὸ πρόβλημα αὐτὸν δὲν διαφωτίζεται· σὲ σεράγι τῆς περιοχῆς Ακτε Mescid ἡ τῶν συνοικιῶν Balat-Hamza Bey; Πάντως σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς συνοικίες αὐτές πρέπει νὰ βρισκόταν, ἀφοῦ ὁ Αὐστριακὸς διπλωμάτης πέρασε πρῶτα ἀπὸ τὶς ἑβραϊκὲς συνοικίες, ποὺ—δῆπος καὶ οἱ ἔλληνικὲς—βρίσκονταν στὸ κάτω μέρος τῆς πόλης, στὸν λεγόμενο Κάμπο, κυρίως κάτω ἀπὸ τὴν Ἐγνατία (βλ. Α. Ε. Βακαλόπουλος, ‘Ιστορία τῆς Θεσσαλονίκης (316 π.Χ.—1983), Θεσσαλονίκη 1983, σ. 215-222).

1. Οἱ Ἑβραῖοι εἶχαν πολλὲς συναγωγές, ἀλλὰ οἰκοδομικὰ δχι ἐμφανεῖς (βλ. Δημητριάδη, σ. 367-373).

2. Βλ. ἄλλους ἀριθμοὺς στοῦ Ἀ. Ε. Βακαλόπουλου, ‘Ιστορία τῆς Θεσσαλονίκης, ἔ.ἄ., σ. 311.

3. Ναοὶ τοῦ Ἀγ. Ἀναστασίου καὶ Ἀγ. Ρόκκου (καθολικοῦ ἀγίου) δὲν φέρονται νὰ ὑπῆρχαν στὴ Θεσσαλονίκη μέσα στὴν ἑλληνικὴν συνοικία. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ Prokesch-Osten ἔγραψε Ἀγ. Ἀναστασίου ἀντὶ Ἀγίου Ἀθανασίου. Μὲ τὸ δνομα Ἀγίου Ρόκκου ποιὸν ἄραγε ναὸν ἐννοοῦσε; Μήπως κανένα παρεκκλήσι καθολικῶν ποὺ κατόπιν δὲν ἄφησε ἵχνη;

4. Ἐννοεῖ τὴν Παναγούδα.

5. Ἡ Ἐγνατία. Γι' αὐτὴν γράφει ὁ Barthélemy στὰ 1858, ὅτι ἦταν «μεγάλη, κανονική, πλαισιωμένη ἀπὸ καταστήματα μὲ προστέγασμα» καὶ ἡ μόνη περιοχὴ γεμάτη ζωὴ καὶ κίνηση, κυρίως ἀπὸ Ἑβραίους, ἀκάθαρτη δῶμας καὶ βρομερή, ἀληθινός δχετός, γιατὶ ἐδῶ παρασύρονταν ἀπὸ τὶς συνοικίες τῆς ἐπάνω πόλης οἱ ἀκαθαρσίες τους. Οἱ δρόμοι τῶν συνοικιῶν αὐτῶν ἦταν στενοὶ καὶ ἔρημοι (σ. 223-224).

6. Σφαλερά ἀντὶ τοῦ Γαλερίου. Ἀκριβὴ στοιχεῖα, ίστορικὰ καὶ ἀρχιτεκτονικά, γιὰ τὸ μνημεῖο βλ. στοῦ Χ. Ι. Μακαρόνα, ‘Η «Καμάρα». Τὸ θριαμβικὸν τόξο τοῦ Γαλερίου στὴ Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη 1969, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

τραγωνική ἐπιφάνεια 12', 8''¹, τὸ μεσαῖο τόξο ἔχει πλάτος 35', τὰ ἄλλα δύο ἔχουν 16' τὸ καθένα. Τὸ ὑψος τοῦ οἰκοδομήματος πρέπει ν' ἀνέβαινε σὲ 45', ἀπ' αὐτὸ 6-8' εἶναι πρὸς τὸ παρὸν θαμμένα. Δύο σειρὲς ἀναγλύφων εἶναι ὀρατές· μιὰ τρίτη ἐνδέχεται νὰ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὰ ἀπορρίμματα. Αὐτὲς παριστάνουν μάχη καὶ θριαμβικὴ πορεία. Ὁ νικητὴς κάθεται σὲ ἄμαξα ποὺ τὴ σέρνουν ἄλογα. Πεζοὶ καὶ ἵππεῖς συνωθοῦνται ἐμπρὸς καὶ πίσω. Στὰ ἄλογα παρατηρεῖται πάθος, στὴν ἀρχιτεκτονικὴ διάταξη τόλμη, στὴν ἐκτέλεση μερικῶν μερῶν μεγάλη δεξιότητα, γενικὰ δῆμως ἐλλειψη κομψότητας. Τὰ ἀνάγλυφα ἔχουν ὑψος 4 πόδια καὶ 1 ἵντσες. Ἀνάγλυφες ζῶντες 1 ποδιοῦ χωρίζουν μεταξύ τους τὰ τρία στρώματα. Τὸ ἐπιστύλιο κοσμεῖται μὲ ἀκανθοειδὴ φυλλώματα. Τὰ μάρμαρα ἔχουν ὑποστεῖ φθορὲς ἀπὸ πυρκαϊά· ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ, τὰ ἀνάγλυφα ἔχουν κακοποιηθεῖ καὶ καλυφθεῖ μὲ ἀκαθαρσίες. Ἀπαίσιες καλύβες ἀσχημίζουν αὐτὸ τὸ θριαμβικὸ τόξο. Ἀναγκαστήκαμε ν' ἀνεβοῦμε στὶς στέγες,

2. Τὸ τόξο τοῦ Γαλερίου.

(M. E. M. Cousinéry, Voyage dans la Macédoine,
τ. 1, Paris 1831, σ. μεταξὺ 28-29).

1. Ἀγγλικὸ τετραγ. πόδι = 0,0929 μ². 1 πόδι = 12 δάκτυλοι ἢ ἵντσες. 1 δάκτυλος = 12 γραμμές.

γιὰ νὰ δοῦμε, παρ' ὅλα αὐτά, κάτι¹ (βλ. εἰκ. 2).

Στὴ συνοικία τῆς Παναγίας εἶδα ἐντοχισμένο ἔνα ἀνάγλυφο ποὺ παρίστανε μιὰ δικαστικὴ κρίση. Ὁ δικαστὴς κάθεται σὲ θρόνο· τρεῖς ἄνδρες ἴματιοφόροι στέκονται ἐμπρός του. Ἀν καὶ ὑπάρχει στὸ κάτω μέρος ἐλληνικὴ ἐπιγραφή, θεωρῶ ρωμαϊκὸ τὸ ἔργο αὐτό².

“Οχι μακριὰ ἀπὸ τὸ θριαμβικὸ τόξο εἶναι ἡ μητρόπολη³, ἔνα λίγο εὐχάριστο οἰκοδόμημα, στὸ δποῖο ἀποδίδουν πολὺ μεγάλη ἡλικία. Ἡ κάτοψὴ του εἶναι ἔνας κύκλος μὲ διάμετρο 40 βημάτων· δκτὼ βαθιές κόγχες, χωριζόμενες ἀπὸ δύγκωδεις τοίχους, ἀνοίγονται στὴν ἐπιφάνεια τοῦ κύκλου· μέσ' ἀπὸ τὴ δυτικὴ κόγχη μπαίνονται στὴν εἰσοδο· ἡ ἀνατολικὴ ὁδηγεῖ σὲ μιὰ σταυροειδὴ προσθήκη βάθους 26 ποδιῶν, ἡ δποία ἀπολήγει σὲ ἡμικύκλιο. Σ' αὐτὴ τὴν προσθήκη βρισκόταν τὸ βῆμα καὶ ὑπάρχει σήμερα τὸ μιχράμπ (βωμὸς) καὶ δεξιὰ ὁ θάλαμος γιὰ τὸν ἴμαμη. Ἔκεῖ βρίσκονται φυλαγμένες καὶ μερικὲς σημαῖες. Ὁ τρούλος καὶ οἱ τοῖχοι κοσμοῦνται μὲ μωσαϊκά, ὅπως δείχνουν τὰ ὑπολείμματα. Σ' αὐτά φαίνεται νὰ κυριαρχεῖ ἔνα φανταστικὸ στύλο καὶ λιγότερη ζωὴ καὶ διάταξη ἀπὸ τὰ μωσαϊκὰ τοῦ Ἅγ. Μάρκου τῆς Βενετίας. Στὴν εἰσοδο παρατηρεῖ κανεὶς ἔνα βαθὺ πηγάδι καὶ ἔναν ἄμβωνα ἀπὸ ἀσπρὸ μάρμαρο, ἔξι σκαλιὰ ψηλὰ μὲ ἀνάγλυφα σὲ νεοελληνικὸ στύλο, τὰ ὅποια στὰ τρία τοιχώματα παριστάνονται τρεῖς θωρακοφόρους καὶ διπλισμένους ἄνδρες. Αὐτὸ τὸ κομμάτι τὸ δονομάζουν βῆμα τοῦ Ἅγ. Παύλου καὶ ὑποστηρίζουν ὅτι ἐδῶ ἔκανε τὸ κήρυγμά του⁴.

Εὔκολα ἐπίσης μπήκαμε στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἅγιου Δημητρίου⁵,

1. Βλ. καὶ σύντομη περιγραφὴ τοῦ Swa n, ἔ.ἄ., σ. 183, ποὺ ἀποδίδει τὸ μνημεῖο στὸν Μ. Κωνσταντίνο.

2. Δὲν γνωρίζω κάτι σχετικά μὲ τὸ ἀνάγλυφο αὐτό.

3. Είναι ἡ Ροτόντα τοῦ Ἅγιου Γεωργίου, ποὺ ἀπὸ τὸ 1525 ὧς τὰ 1591 εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς μητρόπολη Θεσσαλονίκης καὶ τὸ ὄνομα αὐτὸ Eski Mitropoli (=Παλαιὰ Μητρόπολη) τὸ ἔφερε καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας (βλ. Ἀ π. Ε. Β α κ α - λ ὥ π ο ύ λ ο ν υ, ‘Υπῆρξεν ἐπὶ τουρκοκρατίας μητρόπολιτικὸς ναὸς ὁ Ἅγιος Γεώργιος (Rotonda) καὶ πότε: «Μακεδονικά» 4, 1955-1960, 547-549). Γιὰ τὸ μνημεῖο αὐτὸ γενικά, γιὰ τὴν δόνομασία, ίστορια, ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὸν διάκοσμο τοῦ ναοῦ βλ. Θεοφάνης Παζαρᾶ, ‘Η Ροτόντα τοῦ Ἅγιου Γεωργίου στὴ Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη 1985, δποὺ καὶ ἡ εἰδικὴ ἐπιστημονικὴ βιβλιογραφία.

4. Περιγραφὴ τοῦ ἄμβωνα καὶ τις ἀπεικονίσεις του βλ. στοῦ Swa n, Journal, 1, σ. 177-178, ὁ δποῖος, διασώζοντας τὴν νωπὴ ἀκόμη ίστορικὴ παράδοση, γράφει ὅτι τὴν Rotonda τὴν δόνομαζαν Παλαιὰ Μητρόπολη καὶ ἀκόμη ὅτι τὰ μωσαϊκὰ τοῦ θόλου φθείρονταν καὶ ὅτι διδος μάζεψε ἀρκετὲς χρωματιστὲς ψηφίδες ἀπ' αὐτόν.

5. Βλ. περιγραφὴ τοῦ Barthélémy, ἔ.ἄ., σ. 225-227 παρατηρήσεις τοῦ Swa n, ἔ.ἄ., 1 σ. 178-179, ὁ δποῖος ἐπικρίνει τὸν Pococke, τὸν Beaujouet καὶ τὸν Clarke γιὰ δρι- σμένες ἐσφαλμένες παρατηρήσεις τους. Σύντομες, ἀλλ' ἀκριβεῖς περιγραφὲς τοῦ μνη- μείου βλ. στοῦ Α. Ξυγγόποιον, ‘Η βασιλικὴ τοῦ Ἅγιου Δημητρίου Θεσσαλο-

τή μεγάλύτερη τῆς πόλης, πού ̄χει ̄πίσης μετατραπεῖ σε τζαμί. Πρέπει νά ̄νπήρξε μεγαλοπρεπής· τὸ δείχνει ἡ ἐπικάλυψή της μὲ ἀσπρο μάρμαρο, ἀλλὰ βαθιὰ ̄χει ἀποτυπωθεῖ ἡ σφραγίδα τῆς νεοελληνικῆς βαρβαρότητας¹. Τὸ ἐσωτερικό της ̄χει μῆκος 80 βημάτων καὶ πλάτος 40. Τὸ μεσαῖο κλίτος στηρίζεται—σὲ κάθε πλευρὰ—πάνω σὲ 4 πεσσοὺς καὶ σὲ 9 μαρμάρινους κίονες· τὰ πλάγια κλίτη διακόπτονται κατὰ τὸ μῆκος ἀπὸ μιὰ κιονοστοιχία, τὸ ἀριστερὸ ἀπὸ 11 καὶ τὸ δεξιὸ ἀπὸ 12 κίονες. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν νάρθηκα ὑψώνονταν δύο πράσινοι κίονες (*verde antico*). Πάνω ἀπὸ τὴν πρώτη κιονοστοιχία ὑψώνεται μιὰ δεύτερη, οἱ δποῖες βαστάζουν φαρδεῖς διαδρόμους, ἐπιστρωμένους στὸ ἐσωτερικὸ μὲ μαρμάρινες πλάκες, ἐπάνω στὶς δποῖες ̄χει ἐγχαραχθεῖ ὁ σταυρός. Τὸ ἄνω (δηλ. τὸ δυτικό) τμῆμα τῆς ἐκκλησίας ̄χει στὸ μέσο ἔναν ἐλεύθερο νάρθηκα², στὴν ἐπιμήκυνση τῶν πλαγίων κλιτῶν κιονοστοιχίες μὲ 6 καὶ 7 κίονες καὶ 3 πεσσούς. Ἀπὸ τὰ δεξιὰ προχωρεῖ κανεὶς σὲ ἔνα παρεκκλήσι μὲ 6 κίονες καὶ 2 πεσσούς³. Ὁλοι οἱ κίονες τοῦ ἄνω τμήματος τῆς ἐκκλησίας εἰναι ἀπὸ ἐρυθρὸ γρανίτη.

Οἱ κορμοὶ ὅλων τῶν ἐνενήντα κιόνων ποὺ χρησιμοποιήθηκαν σ' αὐτὴν τὴν ἐκκλησία εἰναι ἀρχαῖοι· τὰ κιονόκρανα δμως διαφέρουν μεταξύ τους καὶ κανένα δὲν ἀνήκει στοὺς ἐλληνικοὺς ρυθμοὺς καὶ πολὺ λιγότερο στοὺς νεοελληνικούς⁴. Μέσα στὴν ἐκκλησία ὑπάρχει ἔνα βαθὺ πηγάδι, κάτω ἀπὸ τὴν ἐκκλησία ἔνα δεύτερο ὑπόγειο⁵. Στὸ κάτω ἄκρο τοῦ

νίκης, Θεσσαλονίκη 1946, καὶ Χ. Μ πακιρτζή, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἅγιου Δημητρίου, Θεσσαλονίκη 1986, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

1. Πῶς τώρα, ἐπὶ τουρκοκρατίας, ̄χει ἀποτυπωθεῖ στὸ μνημεῖο ἡ «σφραγίδα τῆς νεοελληνικῆς βαρβαρότητας», αὐτὸ τὸ γνωρίζει μόνον ὁ Prokesch-Osten.

2. Ἐννοεῖ Ἰσως τὸν γυναικῶνίτη.

3. Ἐννοεῖ τὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἅγ. Εὐθυμίου. Γι' αὐτὸ βλ. Ξυγγόπολος, ἔ.ἄ., σ. 13-14, 53-55. Μ πακιρτζή, ἔ.ἄ., σ. 78-84.

4. Ἡ ἀμάθεια καὶ ἡ ἀντιπάθεια τοῦ Prokesch-Osten πρὸς καθετὶ νεοελληνικὸ φαινεται καὶ ἐδῶ.

5. Ἐννοεῖ τὴν Κρύπτη (Ξυγγόπολος, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἅγ. Δημητρίου, σ. 14. βλ. καὶ Μ πακιρτζή, ἔ.ἄ., σ. 70 κ.ε.). Ο Swan μᾶς πληροφορεῖ ὅτι κατὰ τὸ τρίτο δεκαήμερο Ἰανουαρίου 1825, ποὺ ἐπισκέφθηκε τὴν Θεσσαλονίκη, ἡ ὑπόγεια ἐκκλησία ἦταν τελείως κλειστή, ἐπειδή, κατὰ τὴν παράδοση, ἔνας περιέργος ποὺ είχε ἀποτολμήσει νά μπει μέσου στὴ σκοτεινὴ κρύπτη, χάθηκε καὶ δὲν ἔαναφάνηκε (Voyage, 1, σ. 182). Καὶ ἐδῶ σωζόταν ἔνα στέρεο βῆμα ἀπὸ verde antico, γιὰ τὸ δποῖο ἐπίσης ἡ παράδοση ἔλεγε ὅτι ἀπ' ἐδῶ ὁ ἀπόστολος Παῦλος δημηγόρησε πρὸς τοὺς Θεσσαλονικεῖς, ὅταν αὐτὸς γά πρώτη φορὰ προσπάθησε νά τοὺς προσηλυτίσει στὸν χριστιανισμό. Καὶ συνεχίζει. «Οσα ἀνάξια καὶ ἀν πορεῖ νά φαίνεται ἡ παράδοση αὐτῆ, δ ἀμβωνας εἰναι ἀναμφίβολα ἀρχαῖος καὶ ἀξίζει κάθε προσοχὴ τόσο γιὰ τὴν ἐργασία του, δσο καὶ γιὰ τὴν ποιότητα τῶν ὑλικῶν ποὺ τὸν συναπαρτίζουν» (σ. 182-183).

Προγενέστερα, πρὶν ἀπὸ δώδεκα χρόνια, τὴν παράδοση αὐτὴ τὴ συναντῶ στὸ πε-

ἀριστεροῦ νάρθηκα δείχνουν ἔναν τουρκικὸν τάφον σὰν τάφο τοῦ Ἀγ. Δημητρίου¹. Οἱ Τούρκοι δείχνουν μεγάλο σεβασμὸν γι’ αὐτόν· καί εἰ ἐκεῖ ἐπίσης μιὰ ἀσβεστη καντήλα, ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ ἴμαμης μᾶς ἐπέτρεψε ν’ ἀνάψουμε τὶς πίπες μας. Τὸ χῶμα ἀπὸ τὸν τάφο αὐτὸν τὸ πωλοῦν στοὺς πιστοὺς σὰν ἔνα φάρμακο γιὰ τὸν πυρετό.

Πολλοὶ τάφοι ἀπὸ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν ἔχουν ἀκόμη διατηρηθεῖ. Οἱ ἐπιγραφές τους εἶναι ἀδηιαστικὰ ματαιόδοξες στὴν γραφὴν καὶ στὸ περιεχόμενο². ‘Ως δεῖγμα γι’ αὐτὸν τὰ παρακάτω σὲ πιστὴ μετάφραση:

.....³.

Εἴδαμε ἀκόμη μερικὲς ἐκκλησίες καὶ τζαμιά καὶ τέλος τὸ ὡραῖο κορινθιακὸν περίστυλο, τὸ ὡραιότερο λείψανο τῆς ἀρχαιότητας σ’ αὐτὴν τὴν πόλην. Ἀποτελεῖται τώρα μόνον ἀπὸ 5 κίονες μὲ 2' διάμετρο καὶ 9' ἀπόσταση, οἱ διοῖοι στηρίζουν ἔνα ἐπιστύλιο, ἐπάνω στὸ ὅποιο ὑψώνονται τέσσερις πεσσοὶ καὶ πάλι ἔνα ἐπιστύλιο. Κάθε πεσσὸς στὴν ἐμπρόσθια καὶ διπίσθια ὅψη ἔχει μιὰ μορφὴ ἀπόλυτα ἀνάγλυφη σὲ φυσικὸν μέγεθος. Τὸ ὅλο μνημεῖο εἶναι ἀπὸ ἄσπρο μάρμαρο καὶ πιθανῶς ἀνήκει σὲ κάποιο προαύλιο⁴. “Ἄν εἰναι ρωμαϊκό, τότε ἀνήκει στὴν ἐποχὴν τοῦ Ἀδριανοῦ.

ριηγητικὸν βιβλίο τοῦ Henry Holland, *Travels in Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia e.t.c. during the Years 1812 and 1813*, London 1815, σ. 317. Σύμφωνα μὲ αὐτήν, δὲ ὑπόγειος ναός τοῦ Ἀγ. Δημητρίου ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὸ τζαμί (εννοεῖται τὸ προαναφερόμενο ἀπὸ τὸν Swan βῆμα ἀπὸ verde antico), δηνού κατὰ τὴν παράδοσην ἡταν ἡ θέση τῆς παλαιᾶς ἑβραϊκῆς συναγωγῆς, μέσα στὴν ὁποία μίλησε ὁ ἀπόστολος Παῦλος πρὸς τοὺς Θεσσαλονικεῖς.

‘Ο Barthélemy ἀναφέρει ὅτι ἡ ἐκροή τοῦ μύρου ἀπὸ τὴν ὑπόγειαν κρύπτην ἔπαιψε τὴν ἡμέρα ποὺ μπῆκε δὲ Μουράτ Β’ στὴ Θεσσαλονίκη (σ. 225-226).

1. Ἔννοεῖ τὸν λεγόμενο Τάφο τοῦ Ἀγ. Δημητρίου (Ξ ν γ ο π ο ύ λ ο ν, ἔ.ἄ., σ. 16).

2. Είναι δὲ γνωστὸς τάφος τοῦ Λουκᾶ Σπαντούνη καὶ ἡ ἐπιγραφὴ του, γιὰ τὴν ὁσίαν δὲ Ξυγγόπουλος γράφει εἶναι «περισσότερο ἀξιοπρόσεκτη γιὰ τὰ ὡραῖα τῆς γράμματα παρὰ γιὰ τοὺς πλαδαρούς κι ἀνούσιους στίχους της» (Ξ ν γ γ ο π ο ύ λ ο ν, ἔ.ἄ., σ. 29). Γιὰ τὸ μνημεῖο βλ. ἀκόμη Μ π α κ ι ρ τ ζ η, ἔ.ἄ., σ. 46.

3. Γιὰ τὸ ἐγκάμιο τοῦ Λουκᾶ Σπαντούνη βλ. Χ. Μ π ο ύ ρ α, Τὸ ἐπιτύμβιο τοῦ Λουκᾶ Σπαντούνη, «Ἐπιστ. Ἐπετ. Πολυτ. Σχολῆς», ΣΤ’-Ι’ (Τμῆμα Ἀρχιτ.), Θεσσαλονίκη 1973, σ. 1-63.

4. Ἔννοεῖ τὸ ὡραῖο μνημεῖο τῶν Soureti-malek (= τῶν ἀγγελικῶν μορφῶν), κατὰ τοὺς Τούρκους, ἢ τῶν Incantadas (τῶν μαγεμένων), κατὰ τὸ καστιλιάνικο ἰδίωμα τῶν Ισπανοεβραίων, ἢ τῶν «Εἰδώλων», δηνος τὸ δονομάζουν οἱ Ἐλληνες. Είναι τὸ μνημεῖο ποὺ ἀργότερα, τὸν Νοέμβριο τοῦ 1864, ἀρπάζει δὲ Γάλλος ἀρχαιολόγος E. Miller, δὲ νέος Ἐλγιν, καὶ τὸ μεταφέρει στὸ μουσεῖο τοῦ Λούβρου. (Βλ. σχετικά στὸν Ἀ. Ε. Βακαλόπουλο, “Ἐνας Γάλλος «Ἐλγιν» στὴ Θεσσαλονίκη” (Νέες μαρτυρίες γιὰ τὴν ιστορία τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν περασμένο αἰώνα), «Μυκεδονικῶν 25, 1985-1986» 24-32, δηνοι καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. λίγες εἰδήσεις γι’ αὐτὸν τὸ μνημεῖο καὶ στοῦ Barthélemy, ἔ.ἄ., σ. 229-230).

Οι μορφές δυστυχῶς ἔχουν κακοποιηθεῖ. Στὴν πρόσθια ὅψη εἰκονίζεται ἔνας Γανυμήδης (ὅπως τὸν ἄρπάζει ὁ ἀετός), γεμάτος ζωὴ καὶ ἐκφραση· ὁ ἀετὸς πιάνει τὸ παιδὶ ἀπὸ πίσω, ἐνῷ τὰ δύο γαμψά του νύχια τὰ μπήγει στὸν μηρὸ του, ἀπλώνει τὰ φτερά του καὶ μὲ τὸ κεφάλι του σκυμμένο ἐπάνω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ώμο πλησιάζει τὸ στόμα τοῦ τρομαγμένου παιδιοῦ, σὰν νὰ θέλει νὰ τὸν καθησυχάσει φιλώντας τὸν· στὰ νύχια του συγκεντρώνεται καὶ ἐκφράζεται ἀριστοτεχνικὰ ἡ δῆλη δύναμη τοῦ ἀετοῦ· ἀντίθετα στὸ πρόσωπο τοῦ παιδιοῦ συνταιριάζεται ἡ ἀγωνία καὶ ἡ ἐλπίδα, ὁ πόνος καὶ ἡ ἔκπληξη· σὲ δῆλο τὸν τὸ σῶμα εἶναι διάχυτη μιὰ ἀνυπέρβλητη ἐκφραση ἔξαρσης, μεταρσίωσης, καὶ στὸ ἀριστερὸ πόδι μιὰ ἀναζήτηση τοῦ ἐδάφους, μιὰ ἀντίσταση—ἀντιθέσεις ποὺ δλες μαζὶ δίνουν στὸ ὑπέροχο σύμπλεγμα ἔνα ἰδιαίτερο θέλγητρο. Ἡ δεύτερη μορφὴ εἶναι ἔνας ἀπὸ τοὺς Διοσκούρους, ἔνας νεανίας, στεφανωμένος μὲ διάδημα, μὲ τὸ ἴματιο ριγμένο ἐπάνω στὸ ἀριστερὸ χέρι· πρὸς τὰ δεξιά του εἰκονίζεται ἔνα κεφάλι ἀλόγου χαλιναγωγμένο καὶ στολισμένο. Ἡ τρίτη μορφὴ παριστάνει μιὰ βακχίδα. Λείπει τὸ κεφάλι της. Καθὼς χορεύει κινεῖ ἔναν πέπλο πίσω της, τὸν ρίχνει ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ της χέρι καὶ σύγχρονα τὸν πιάνει μὲ τὸ δεξιό της. Τὸ ἔνδυμα ἔχει κάπως βαριές πτυχές, σκεπάζει δόλότελα τὸ δεξιὸ μέρος τοῦ στήθους καὶ τὸ μισὸ τοῦ ἀριστεροῦ, καὶ καθὼς ὁ ὥραῖος τράχηλός της καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ ἀριστεροῦ βραχιονά της μένουν γυμνοί, περατώνεται τὸ ἔνδυμα μὲ μιὰ κομψὴ πόρπη στὸ ἐπάνω μέρος του. Ἡ σάρκα της εἶναι δουλεμένη θαυμαστά μαλακή καὶ ζεστή. Ἡ τέταρτη εἶναι μιὰ Νίκη, ντυμένη καὶ μὲ φτερά. Ἡ δόπισθια ὅψη δείχνει τὴ Λήδα μὲ τὸν κύκνο, ἔξαιρετικὰ ἀπαλὴ καὶ χαριτωμένη—μιὰ βακχίδα μὲ σταφύλια στὰ μαλλιά, ντυμένη ως κάτω στὰ πόδια, μὲ τὸ ἴματιο γεμάτο πτυχές—μὲ ὅμους καὶ στήθος πολὺ ὥραίους· παραπέρα ἔνας Βάκχος ποὺ στηρίζεται σ' ἔνα κλαδὶ τυλιγμένο μὲ κλῆμα καὶ πιέζει ἔνα τσαμπί· τέλος μιὰ Φήμη ποὺ παίζει αὐλό. Οἱ μορφές προεξέχουν ώς 8 ἵντσες. Οἱ λίθοι τοῦ ἐπιστυλίου, ἐπάνω στοὺς δόποιους στέκονται, ἔχουν μῆκος 14 πόδια καὶ πλάτος 6''. Σήμερα τὸ ἀριστούργημα αὐτὸ κοσμεῖ τὴν αὐλὴν ἐνὸς Ἐβραίου¹.

“Ολες σχεδὸν οἱ λεκάνες τῶν κρηνῶν εἶναι ἐνεπίγραφες σαρκοφάγοι, οἱ περισσότερες ἀπὸ τὴν ρωμαϊκὴ ἐποχὴ» (Denkwürdigkeiten, 3, σ. 636-644)

1. Περιγραφὴ καὶ εἰκόνα τοῦ μνημείου βλ. στοῦ E. M. Cousinéry, Voyage dans la Macédoine, Paris 1831, τ. 1, σ. 32-33. Ο Swan θεωρεῖ, ἐσφαλμένα βέβαια, τὸ μνημεῖο «Πρόπυλο τοῦ ἀρχαίου Ἰπποδρομίου» (Journal, 1, σ. 177).

2. Ὁ τεκὲς τῶν Μεβλεβήδων δερβίσηδων ἔξω ἀπὸ τὸ ΒΔ τεῖχος τῆς Θεσσαλονίκης.

Ἡ ἐπόμενη ἡμερολογιακὴ καταγραφὴ τοῦ Prokesch-Osten ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκη εἰναι τῆς 25ης Αὐγούστου 1828, καὶ ἀναφέρεται στὴ γνωριμίᾳ του μὲ ἔναν ἐνδιαφέροντα ἄνθρωπο τῆς ἡμέρας ἐκείνης, μὲ τὸν ἐπικεφαλῆς τῶν δερβίσηδων, Μεχμέτ Ἀλή Ἐφέντη, 65 περίπου ἐτῶν, χωλό, ἀλλὰ ὅγιὴ μὲ πρόσχαρο πρόσωπο καὶ διαπεραστικὰ μάτια, ἄνθρωπο λόγιο, μὲ πνεῦμα καὶ μεγάλη πείρα τῆς ζωῆς, τὸν δόποιο οἱ Φράγκοι τῆς πόλης τὸν δονομάζουν «ὁ Ταλλεϋράνδος». «Ο τεκές του βρίσκεται κοντὰ στὰ τείχη, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν γωνία, ὅπου εἶναι στημένο τὸ ἄγαλμα τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ τοῦ ἔχουν ἀρπάξει τὸ κεφάλι¹. Στὴ συνομιλίᾳ δείχνει μεγάλη ἐλευθεροστομίᾳ, πρακτικὸ μυαλό, παρρησία, ἀνοχή. Ἔιμαστε ὅλοι τοῦ Θεοῦ, ἔλεγε, χριστιανοί, Τοῦρκοι, Ἐβραῖοι κ.λ. Ὑπάρχει ἔνας μόνο θεός: ὁ Χριστός, ὁ Μωάμεθ, ὁ Μωυσῆς εἶναι διδάσκαλοι καὶ προφῆτες. Χωρὶς τὸν Θεὸν κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ κουνήσει τὸ δάχτυλό του. Αὐτὸς γνωρίζει, γιατὶ ἔχει διευθετήσει ἔτσι τὸν κόσμο. Ἐμεῖς διιδοῦμε πρέπει νὰ κάνουμε τὸ καλὸ ὃ ἔνας στὸν ἄλλο, ὅχι νὰ μισούμαστε». Εἶναι φυσικὸ ἐμεῖς ὡς χριστιανοὶ καὶ ἄνθρωποι νὰ δεχόμαστε εὐχάριστα τέτοια λόγια ἀπὸ τὸ στόμα ἐνὸς μουσουλμάνου· ἀλλὰ γνωρίζω δτὶ μὲ τὴν ἀνοχὴ καμιὰ θρησκεία δὲν ἔχει ἰδρυθεῖ καὶ δτὶ μὲ τέτοια στάση καθεμιὰ ἀρχισε νὰ πεθαίνει» (Denkwürdigkeiten..., 3, σ. 644-645).

Κατόπιν δ Prokesch-Osten περιγράφει τὶς ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψή του στὸν τεκέ, ἀπὸ τὴν ὅρχηση τῶν δερβίσηδων, τὴν προσευχὴν τοῦ ἴμαμή καὶ τοῦ μουεζίνη, ποὺ τὶς παρακολούθησε μὲ μεγάλο ἐνδιαφέρον (Ξ.ἀ., 3, σ. 645-651).

Ἄλλὰ καὶ ὁ Swan μὲ ἡμερολογιακὴ καταγραφή, Τετάρτη 26 Ἰανουαρίου 1825, περιγράφει τὴν ἐκδρομή του μὲ ἄλογο, συντροφιὰ μὲ τὸν γιὸ τοῦ Ἀγγλου προξένου Charnaud, στὸν τεκέ τῶν δερβίσηδων ἔξω ἀπὸ τὸ ΒΔ τεῖχος τῆς πύλης. «Αὐτὸς ὁ τεκές εἶναι περίεργος, γράφει, κτισμένος κατὰ τὸν τρόπο τῶν καθολικῶν μοναστηριῶν, δηλαδὴ στὴ μιὰ πλευρὰ εἶναι ὁ τόπος τῆς λατρείας καὶ στὴν ἄλλη μικρὰ δωμάτια γιὰ τοὺς δερβίσηδες, ποὺ περιλαμβάνουν ἔνα μικρὸ ντιβάνι, τὸν σοφὰ καὶ τὸ κρεβάτι. Τὸ κτίριο τὸ ἀφιερωμένο στὶς ἀξιοπεριέργες ἀσκήσεις τῆς θρησκείας τους εἶναι τετράγωνο, καὶ βαμμένο μέσα καὶ ἔξω. Μέσα εἶναι διαρρυθμι-

1. Τὸ ἄγαλμα αὐτὸ διδωσε, κατὰ τοὺς περιηγητές, τὸ δνομα «ὁ Πύργος τοῦ Ἀγάλματος» (Ναμασιέ Κουλέ) στὸ μέρος αὐτὸ τῶν τειχῶν. Ἡ πραγματικὴ τουρκικὴ δνομασία εἶναι Namazgâh Kule, ποὺ σημαίνει «Πύργος τοῦ Τόπου Προσευχῆς» καὶ δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὸ ἄγαλμα (Δημήτριος Λαζαρίδης, Τοπογραφία, σ. 149).

σμένο σὰν μιὰ πλατεία τσίρκου μὲ στοὰ ἐπάνω γιὰ τοὺς θεατές· ἐδῶ στριφογυρίζουν οἱ δερβίσηδες παίρνοντας τὶς πιὸ γελοῖες στάσεις ποὺ μπορεῖ νὰ φανταστεῖ κανείς. 'Αναρίθμητες γάτες ἔτρεχαν ἐδῶ κι ἐκεῖ στὸν στίβο· τρέφουν καὶ ἐκπαιδεύουν 60 ἀπ' αὐτές μόνο σ' αὐτὸ τὸ μοναστήρι (ποὺ εἶναι μικρὸ) καὶ φαίνεται νὰ τὶς προσέχουν μὲ τὸν πιὸ μεγάλο σεβασμό. Προσαρτημένο σ' αὐτὸ τὸ θρησκευτικὸ ἴδρυμα εἶναι ἔνας τάφος σκεπασμένος μὲ λαμπρὸ χρυσοῦφαντο κάλυμμα, καὶ στεφανωμένος μὲ τὸ ἄσπρο τουρμπάνι τῶν δερβίσηδων· δνομάζεται δ τάφος τοῦ προφήτη, καὶ καταλαβαίνω δτι τοῦ δείχνουν ἔναν παρόμοιο σεβασμὸ σὲ κάθε μονὴ τοῦ εἰδούς αὐτοῦ. Περιβάλλεται ἀπὸ ἔξωστες, ὅπου περιπατοῦν οἱ δερβίσηδες» (σ. 186).

Στὴν ἀνατολικὴν πλευρὰ τῆς Θεσσαλονίκης, ἀφηγεῖται πάλιν ὁ Swan, ἔνα μίλι μακριὰ ἀπὸ τὴν πόλην ὑπάρχει «ἔνα εἰδος ἐξοχικῆς κατοικίας» τοῦ πασᾶ τῆς Θεσσαλονίκης¹, στὴν ὁποίᾳ πηγαίνει, δταν τοῦ δοθεῖ ἡ εὐκαιρία γιὰ ν' ἀπολαμβάνει τὴ δροσιὰ τῆς θάλασσας (σ. 187). Πράγματι σὲ παλιὲς λιθογραφίες τῆς ἐποχῆς (εἰκ. 3), ὅπως τοῦ Cousin egypt,

3. Παλαιὰ λιθογραφία τῆς Θεσσαλονίκης.

1. Στὰ 1858 δ Bartélémy (Ἐ.ἄ., σ. 223) μνημονεύει τὴν περιοχὴν ὡς προάστιο «Καλαμαριά», δπου καταφεύγουν οἱ Θεσσαλονικεῖς, γιὰ νὰ γλιτώσουν ἀπὸ τὶς ζέστες τοῦ καλοκαιριοῦ.

Voyage dans la Macédoine, Paris 1831, τ. 1 μετὰ τὴν σ. 23, καὶ τοῦ Amand Freiherrn v. Schweiger-Lerchenfeld, Der Orient, Wien-Pest-Leipzig 1882, σ. 121, διακρίνει κανεὶς τὴν θερινὴν αὐτὴν κατοικία. Ὅποιογίζω ὅτι ἡταν περίπου στὴν παλαιὰ στάση Κωνσταντινίδου, ὃπου πρὶν ἀπὸ τὸν τελευταῖον μεγάλο πόλεμο ὑψωνόταν μιὰ θαυμάσια, κατὰ ἀραβοπερσικὸν ἀρχιτεκτονικὸν σχέδιο, ἐπαυλὴ μὲν ὠραῖα εἰσοδος καὶ κῆπο. Καὶ μισὴ ὥρα μακρύτερα ἀπ' ἐδῶ, σημειώνει ὁ Swan, ὑπῆρχε ἔνας ψηλὸς γήλοφος, ποὺ εἶχε τὴν ἐμφάνιστη ἐνὸς τύμβου (σ. 187). Ἐννοεῖ τὴν σημερινὴν Τούμπα.

3. Ἐκδρομὴ τοῦ Prokesch-Osten στὴν περιοχὴν Πέλλας-Γενιτσῶν

Ο Prokesch-Osten μὲν ἡμερομηνία 1η Σεπεμβρίου 1828 διηγεῖται τὴν ἐκδρομὴν μὲν τοὺς συντρόφους του στὴν Πέλλα, ὃπου ἔφτασαν ὕστερ' ἀπὸ ἵππασίᾳ 6 ὥρῶν, ἀφοῦ πέρασαν τὸν Βαρδάρη, τὸν Ἀξιὸν ἀρχαίων, τὸν ροῦ τοῦ ὁποίου σημάδενε μιὰ σειρὰ ἀπὸ δένδρα, ποὺ ἔχει πλάτος 20 ποδιῶν καὶ μῆκος 2.180 καὶ κάτω ἀπ' αὐτὴν ἔτρεχε τὸ νερὸν μὲ δύο ροές, μιὰ μὲ πλάτος 300 ποδιῶν καὶ ἡ ἄλλη μὲ 875, οἵ διοῖς περιέκλειναν ἔνα κατάφυτο νησί. «Σταματήσαμε, συνεχίζει, σ' ἔνα πηγάδι πέρ' ἀπὸ τὴν γέφυρα καὶ παραγγείλαμε νὰ μᾶς φέρουν ἀπὸ ἔνα κοντινὸν χάνι κρασὶ καὶ φρούτα. Πολλοὶ Τούρκοι ἔφιπποι περνοῦσαν δίπλα μας γυρνώντας ἀπὸ τὸ κυνήγι. Τέσσερις ὑπηρέτες εἶχαν ὁ καθένας ἐπάνω στὸ κεφάλι του, ἡ στὸ χέρι του, ἔνα γεράκι. Πολλὰ ἀμάξια στάθμευαν στὸ χάνι (οἱ χωρικὸι τῆς Μακεδονίας γνωρίζει τὴν χρήση τῆς ἀμαξας), ἀλλ' αὐτὸν τὸ μεταφορικὸν μέσον ἐδῶ εἶναι πολὺ χοντροκαμῷνο, τετράτροχο, ψηλὸν καὶ στενόν. Εἶναι ζεμένα μὲ βόδια ἡ βουβάλια. Μέσα στὸν Βαρδάρη βρισκόταν ἔνα πλῆθος ἀπὸ βουβάλια, βυθισμένα στὸ νερὸν ὡς τὸν λαιμό, μιὰ εἰκόνα ἀνάπουσης καὶ εἰρήνης. Ἐτσι τὰ εἶδα κάποτε μέσα στὸν Νεῖλο.

Περνώντας μὲ τὰ ἄλογά μας ἀνάμεσα ἀπὸ ἀρχαίους τύμβους (τοῦμπες) καὶ νέους τάφους, ἀνάμεσα ἀπὸ σκορπισμένα μαρμάρινα ἀπομεινάρια, ἀπὸ κομματιασμένους γρανιτένιους κίονες καὶ ἀπὸ φτωχικὰ χωριουδάκια, φτάσαμε, ὕστερ' ἀπὸ 2 ὥρες, πέρ' ἀπὸ τὸν Βαρδάρη, στὸν Ἀλλάχ Κλησσελή. Ἐδῶ βρισκόταν ἡ Πέλλα¹. Ποιὰ ἐρείπια τὸ ἀποδείχνουν; Σχεδὸν κανένα. Κανένα ἵχνος ἀπὸ τείχη, πάρα πολὺ λίγα ὑπολείμματα ἔργων καὶ ἄλλα σκορπιμένα ἐρείπια, μόλις συντρίμμια, ποὺ ἄλλωστε τὰ βρίσκει κανεὶς παντοῦ, ὃπου βέβαια ἔχει χαθεῖ καὶ ἡ τελευταία πέτρα! Μόνο στὴν

1. Πληροφορίες ἄλλων σύγχρονων περιηγητῶν γιὰ τὴν Πέλλα βλ. στοῦ A. E. Bakalopoulos, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας, 1354-1833, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 487-490.

έλληνική ἐκκλησία στὸ βορειοδυτικὸ ἄκρο τοῦ χωριοῦ κεῖται ἔνας σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀρχαίων ἀκατέργαστων δομικῶν ὅγκων μεταφερμένων πρὸς χρήση τῶν νέων τάφων. Ἐκεῖ ἐπίσης βρίσκονται μερικὰ συντρίμμια, ἀν καὶ κακοῦ εἰδους. Καὶ τὸ βαθούλωμα τῆς κοιλάδας ἀφήνει νὰ ἰδούμε μέσα ἀπὸ τὸν πέπλο τοῦ χρόνου καὶ μέσα ἀπὸ τὸ καταχώνιασμα μιὰ διάταξη σὰν νὰ ρίχτηκε ἐπάνω μιὰ γέφυρα ἢ σὰν νὰ ὑπῆρξε ἐκεῖ μιὰ εἰσοδος, μιὰ πύλη καὶ τὰ παρόμοια. Σ' ἔνα πηγάδι τοῦ χωριοῦ ἔχει ἐντοιχιστεῖ μιὰ στήλη μὲ τὴν ἐπιγραφή: "Διονύσιος Μεγακλέους". Ἀπέναντι βρίσκεται ἔνα παλαιοτουρκικὸ πηγάδι μ' ἔνα παράξενο πύργωμα, μιὰ πυραμίδα ἀπὸ πλιθιά.

Κατεβήκαμε στὴν πλατιὰ πεδιάδα, ποὺ ἀνοίγεται πρὸς Ν. καὶ Δ. Ἡ παχιὰ μαύρη γῇ ἔχει ἀναζωογονηθεῖ πρὸς τὸ παρὸν μὲ νωπὴ πρασινάδα, ἐνμέρει ἀπὸ καλλιέργεια, ἐνμέρει ἀπὸ χόρτα γιὰ βισκή. Συστάδες ἀπὸ δέντρα καὶ χωριουδάκια ὑψώνονται ἀπὸ τὸ ἔδαφος, τύμβοι καὶ μάντρες, δρόμοι καὶ ρέματα τὸ διασχίζουν· πρὸς τὰ ΝΔ, ἐπίπεδος σὲ ἐπίπεδο κάμπο, ξαπλώνεται ὁ καθρέφτης μιᾶς λίμνης.

Τὸ θαυμάσιο περίγραμμα τῆς Ὀσσας, οἱ γιγαντιαῖοι ὅγκοι τοῦ Ὁλύμπου καὶ τὰ ψηλὰ μακεδονικὰ βουνὰ δριοθετοῦν τὸν δύτικὸ δρίζοντα ἀπὸ τὸν Νότο πέρ' ἀπὸ τὰ δυτικὰ ὡς τὸν Βορρά.

"Υστερ' ἀπὸ μισὴ ώρίτσα, ἀφήνοντας πρὸς τὰ ἀριστερά μας ἔναν τύμβο (τούμπα), φτάσαμε σὲ μιὰ χαρούμενη συστάδα ἀπὸ πλατάνια καὶ λεύκες. Ἐκεῖ ὑπάρχει μιὰ ώραία δεξαμενή, ποὺ στηρίζεται σὲ ἀρχαία βάση. Τὸ κτίσμα δύμως εἶναι νεοελληνικό, ἵσως ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας. Ἡ λεκάνη ἔχει πρὸς τὰ ἐπάνω ἄνοιγμα 20 τετρ. ποδιῶν. Τὸ νερὸ εἶναι δεξαιρετικὰ δροσερὸ καὶ καθαρὸ καὶ πρέπει νὰ πηγάζει μέσα ἀπὸ τὴν λεκάνη, τῆς δόποιας διαθέσεως σκεπάζεται ἀπὸ ἀσύνδετες πέτρες, γιατὶ βλέπει κανεὶς μιὰ μεγάλη καταβόθρα, ἀλλὰ καμιὰ ροὴ ἀπ' ἔξω πρὸς τὰ μέσα. Εἶναι ἀλήθεια δτὶ ἔνα κτιστὸ κανάλι μήκους 100 περίπου ποδιῶν διευθύνεται πρὸς τὴν νότια πλευρά, ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τοῦ βράχου, τὸ δόποιο χρησιμεύει σὰν φυσικὴ βάση τῆς λεκάνης, μιὰ πηγὴ ἀναβλύζει καὶ σχηματίζει ἔνα δημορφό μικρὸ ρυάκι. Ὁλόγυρα ὑπάρχουν ἐρείπια παλαιῶν οἰκοδομημάτων. Ἀποδίδουν στὴν πηγὴ αὐτὴ μεταλλικὴ ἴδιότητα· δὲν παρατήρησα τίποτε ὡς πρὸς τὴν γεύση, εἴδα δύμως δτὶ ἔχει ἀσβέστιο. Τὸ ἴδιο ἐπίσης ἵσχυριζόταν διδηγός καὶ γιὰ μιὰ δεύτερη πηγὴ κοντὰ στὴ λεκάνη πρὸς τὰ δυτικά, ποὺ τρέχει σὰν βρύση: δτὶ εἶναι ζεστή. Ἔγὼ δύμως τὴ βρήκα δροσερὴ σὰν μιὰ συνθηθισμένη.

Μισὴ ώρίτσα δυτικὰ ἀπὸ αὐτὸν τὸν τόπο, στὸν δρόμο πρὸς τὰ Γενιτσά, ὑψώνεται πάλιν ἔνας τύμβος μὲ περιφέρεια 330 βημάτων καὶ ὕψος 80. Ὁ ἥλιος ἔδυε ἐκείνη τὴν στιγμή, δταν τὸν ἀνέβηκα καὶ ἀπόλαυσα τὴ

σκοτεινόχρωμη πεδιάδα καὶ τὰ φωτεινὰ βουνά.

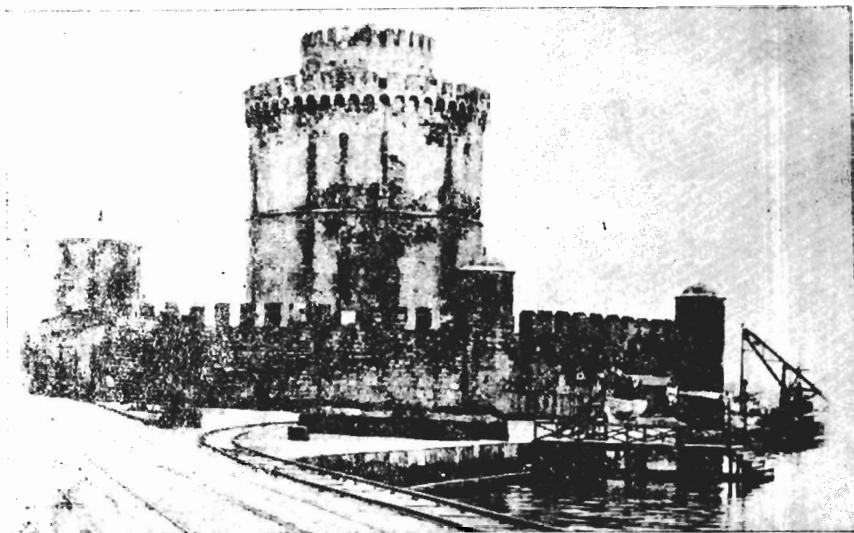
Τὴν νύχτα τὴν πέρασα σ' ἔνα βουλγαρικὸ σπίτι. Ἡ φορεσιὰ τῶν ἀνδρῶν εἶναι δμοια μὲ τὴν ἀλβανική τῶν γυναικῶν πολὺ ώραία, ἀσπρη ραμμένη μὲ κόκκινες ραφές· σὰν στολίδια ἔχουν σιρίτια μὲ χρυσὰ νομίσματα. Τὰ ἔμερώματα πῆγα σ' ἔναν τύμβο πρὸς τὰ νοτιοδυτικά, ἔναν ἀπὸ ἐκείνους, ὃ ὅποιος δίνει καθοριστικὴ μαρτυρία γιὰ τὴ σημασία αὐτῶν τῶν τεχνητῶν λόφων. Πολλοὶ ἀμφιβάλλουν ἀκόμη, ὅτι εἶναι τάφοι, ἐπειδὴ εἶναι πολλοὶ καὶ βρίσκονται παντοῦ. Οἱ Τούρκοι ἵσχυρίζονται ὅτι ἔχουν ὑψωθεῖ ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς ἡγεμόνες, ὅταν οἱ σουλτάνοι ἐκστράτευαν· δηλαδὴ ὅταν ὁ σουλτάνος στρατοπέδευε τὴν νύχτα, ὁ στρατός του σήκωνε ἔνα τέτοιον λόφο, γιὰ νὰ δείξει ὅτι ὁ τόπος ἦταν ἱερός. Τὸ πλῆθος ὅμως καὶ ἡ θέση τῶν τύμβων ἀντιμάχεται αὐτῇ τὴν παράδοσην. Καὶ αὐτός, γιὰ τὸν ὅποιον μιλῶ, περιεῖχε ὀλοφάνερα τάφους. Ἔχει ἄνοιγμα στὴ βάση τῆς νοτιοδυτικῆς πλευρᾶς. Μπαίνει κανεὶς σ' ἔνα θάλαμο ἄνοιγμένο στὴ βάση τοῦ βράχου, ὃ ὅποιος πρὸς τὰ ἀριστερὰ ὀδηγεῖ σ' ἔναν ἄλλον μῆκους 19 ποδιῶν καὶ πλάτους 12. Πρὸς τὰ δεξιὰ εἶναι ἔνας τρίτος μὲ διαστάσεις 15 × 16. Μπροστά του κατεβαίνει ἔνας μακρὺς διάδρομος 35 ποδιῶν, ὃ ὅποιος ὀδηγεῖ σὲ μιὰ δεύτερη σειρὰ ἀπὸ τρεῖς θαλάμους, οἱ ὅποιοι μαζὶ ἔχουν πλάτος 90 ποδιῶν καὶ πάλι πίσω τους ἔναν ἄλλο θάλαμο. “Ολοὶ αὐτοὶ οἱ θάλαμοι ἔχουν χοντροσκαλιστεῖ (βλέπει κανεὶς τὰ χτυπήματα τῆς σμίλης) καὶ εἶναι καταφανῶς τὸ ἔργο ἐνὸς λαοῦ, στὸν ὅποιον οἱ τέχνες βρίσκονται ἀκόμη στὴν παιδική τους ἡλικία. Αὐτοὶ οἱ θάλαμοι ἢ τὰ ἄντρα ἔκρυβαν βέβαια τὰ σώματα τῆς οἰκογένειας ἐνὸς στρατάρχῃ ἢ πριγκίπων πανάρχαιας ἐποχῆς. Πάνω ἀπὸ τὸν τάφο ὑψώνεται ὡς σημάδι ὁ τύμβος· ἔχει περιφέρεια μόνο 36 βημάτων. Ἐπτὰ τέτοιοι τύμβοι βρίσκονται στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀλλάχ-Κλησσελή.

4. Διαδρομὴ τῶν τειχῶν

Θεσσαλονίκη, 4 Σεπτεμβρίου 1828

Χτὲς ἔκανα τὸν γύρο τῶν τειχῶν τῆς πόλης. Ἀρχισα ἀπὸ τὸν πύργο τῆς ἀκροθαλασσιᾶς, βάδισα πρὸς τὴν πύλη τοῦ Βαρδαρίου, ἀνέβηκα ἐπειτα ὡς τὴ μονὴ τῶν δερβίσηδων, ἀκολούθησα τὴν καμπή καὶ τὸ χαμήλωμα ὡς τὴν ἀκρόπολη κ.λ., ἀλλὰ τώρα θέλω νὰ προχωρήσω σὲ λεπτομέρειες. Τὰ τείχη τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Ἑλλήνων αὐτοκρατόρων καὶ ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἵσιες γραμμές μὲ πύργους, οἱ ὅποιοι στεφανώνονται μὲ ἐπάλξεις. Στηρίζονται—ἰδίως στὰ κατώτερα διαστήματα—ὅχι σπάνια ἐπάνω σὲ πέτρες οἰκοδομημάτων. Τὸ ὑψος τους ἔναλλάσσεται μεταξὺ 20 καὶ 40 ποδιῶν. Οἱ πύργοι φθάνουν ὡς τὰ 60 πόδια καὶ ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τους εἶναι τριγωνικοί, τετραγωνικοί, σπάνια κυκλικοί,

καὶ ἐδῶ κι ἐκεῖ πολυγωνικοί. Τὸ δεδίπλωμα τῶν χερσαίων τειχῶν ἔεπερνᾶ κύπως τὰ 9.000 βῆματα¹ τὸ μῆκος τῶν παραθαλάσσιων τὸ ὑπολογίζω ἵσο μὲ τὴν πορεία μισῆς ὡρας. Σὲ δλην αὐτὴν τὴν περίμετρο τῶν τειχῶν βρίσκονται 162 πύργοι. Τὸ παραθάλασσιο τεῖχος ἐκτείνεται τόσο κοντά στὴν ἀκροθαλασσιά, ὡστε νὺ μὴ μένει χῶρος γιὰ ἔνα μονοπάτι. Στὰ δύο ἄκρα του ὑπάρχουν τουρκικὰ δχυρωματικὰ ἔργα· στὰ βορειοδυτικὰ δηλαδὴ ἔνα μεγάλου ὑψους δόκταγωνο μὲ θολωτὰ ὑπόγεια, μὲ διαβατὰ κανόνια στὸ ἐπίπεδο τῆς θαλάσσιας ἐπιφάνειας καὶ μὲ τὸν ἀντίστοιχο ἀριθμὸ στὶς ἐπάλξεις. Στὸ ἄλλο ἄκρο βρίσκεται ὁ δονομαζόμενος Πύργος τοῦ Αἴματος, ἐπίσης ἔνα πυρόμοιο δόκταγωνικὸ δχύρωμα, τὸ δποῖο περιβάλλει ἔναν ἰσχυρὸ στρογγυλὸ πύργο (εἰκ. 4). Ἐπὸ τὴν ἀκροθαλασσιὰ ἀνεβαίνουν τὰ τείχη καὶ ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρὲς ὡς τὴν ἀκρόπολη, τὸ ἀνώτατο σημεῖο.

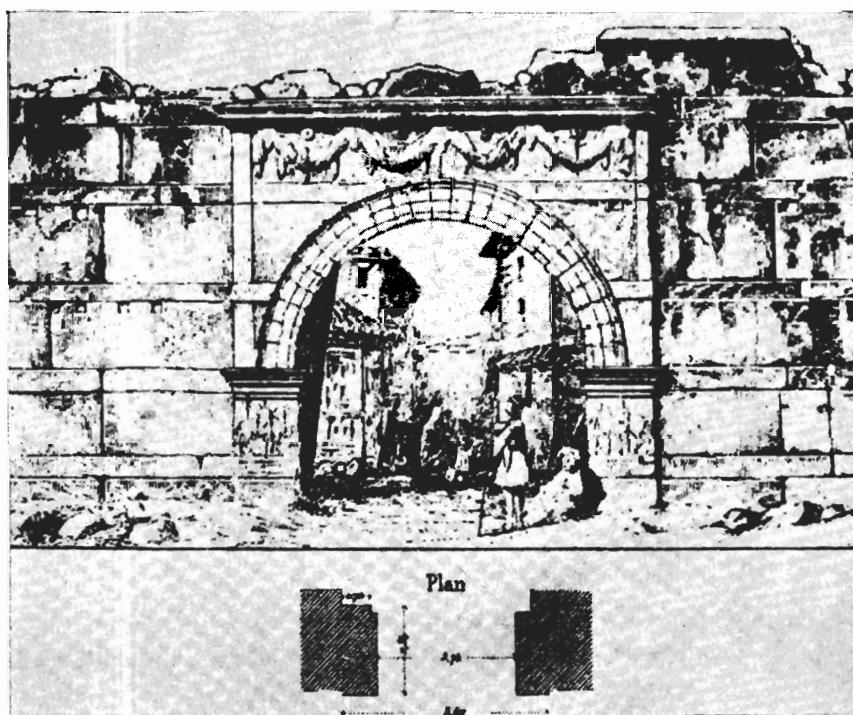
4. Ὁ Πύργος τοῦ Αἴματος, κατὰ παλαιὰ φωτογραφία.

Ἡ ἀκρόπολη χωρίζεται μὲ τριπλὸ τεῖχος μὲ 6 πύργους ἀπὸ τὸ ψηλότερο μέρος τῆς πόλης καὶ αὐτό, ποὺ συνυπολογίζεται στὴν ἀκρόπολη, χωρίζεται ἀπὸ τεῖχος μὲ 8 πύργους ἀπὸ τὴν κυρίως πόλη. Ἀρχισα ἀπὸ τὴ βορειοδυτικὴ κορυφὴ. Μιὰ μικρὴ πύλη ὁδηγεῖ μέσα ἀπὸ τὰ παλαιὰ τείχη στὸ

1. Ὁ Prokesch-Osten δὲν πέφτει καὶ πολὺ ἔξω στοὺς ὑπολογισμούς του, ἀν σκεφθεῖ κανεὶς ὅτι οἱ σύγχρονοι ἐρευνητὲς ἀριθμοῦν τὴν περίμετρο γύρω στὰ 8.000 μέτρα (Γ. Γούναρη, Τὰ τείχη τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 269. Βλ. καὶ τὴ μελέτη τῆς Λιλας, Ἀσπιώ τη, Τὰ κάστρα τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1985).

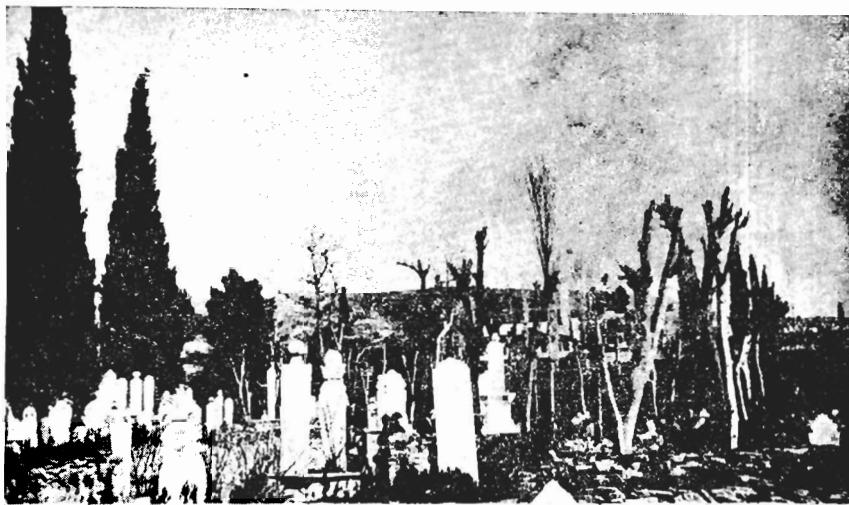
τουρκικὸ δχυρωματικὸ ἔργο (φρούριο). Ἐδῶ μέσα ἔστησε μιὰ τσιγγάνικη οἰκογένεια τὸ σιδεράδικό της. Αὐτὸς ὁ λαός, ἀν καὶ καταξεσχισμένος καὶ σκορπισμένος σὲ δλες τὶς χῶρες, διατηρεῖ, δπως καὶ οἱ Ἑβραῖοι, τὶς συνήθειές του καὶ τὴ φυσιογνωμία του, ἵσως γιατί, δπως καὶ ἐκεῖνοι, εἶναι ἔνας λαὸς ποὺ καταδίωχτηκε καὶ ὑπέφερε. Ἡ ἐξωτερικὴ πύλη τοῦ φρούριου βλέπει πρὸς τὴν θάλασσα· ἡ δεύτερη ἀνοίγεται στὴν ἀντίθετη πλευρά. Λίγα μόνο κανόνια βρίσκονται μέσα. Τὸ ἔδαφος ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ φρούριο εἶναι ἐλῶδες, καὶ πιθανὸν ἡ ἐστία τῶν πυρετῶν, ποὺ δὲν ἐγκαταλείπουν τὴν Θεσσαλονίκη. Μὲ τὴν ἄπνοια, δπως δυστυχῶς συμβαίνει ἐδῶ καὶ μερικὲς μέρες, μετεωρίζεται ἐπάνω ἀπὸ τὴν πόλη ἔνα σύννεφο κακοσμίας· ἐκτὸς ἀπ’ αὐτό, ἐπικρατεῖ καὶ ἔνας καύσωνας, ποὺ δὲν τὸν δοκίμασα πουθενά.

Πάνω ἀπὸ τὴν πύλη του Βαρδαρίου ἔχουν ἐντοιχιστεῖ μερικὲς προσωπίδες καὶ κεφαλές. Καὶ σ' αὐτὴν τὴν πύλη βλέπει κανεὶς δύο ρωμαϊκὰ ἀνάγλυφα ἀπὸ τὴν καλὴ ἐποχὴ (εἰκ. 5). Σ' ἔναν πεσσὸ τῆς πύλης ὑπάρχει

5. Ἡ Χρονιὴ Πύλη ἡ ἡ Πύλη τοῦ Βαρδαρίου.
(Κατὰ τὸν D a u m e t, Mission archéologique de Macédoine).

μιὰ Ἑλληνικὴ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν πύλην, κάτω ἀπὸ ἔξαιστα πλατάνια, οἱ φρουροὶ καὶ οἱ τελωνειακοὶ ἔχουν στήσει τὶς σκηνές τους. Σ' αὐτὸν τὸ μέρος ἀρχίζουν τὰ νεκροταφεῖα τῶν Τούρκων καὶ συνεχίζονται πρὸς τὰ ἐπάνω ὧς τὴν ἐπόμενην πύλην (εἰκ. 6), τὴν Γενὴ

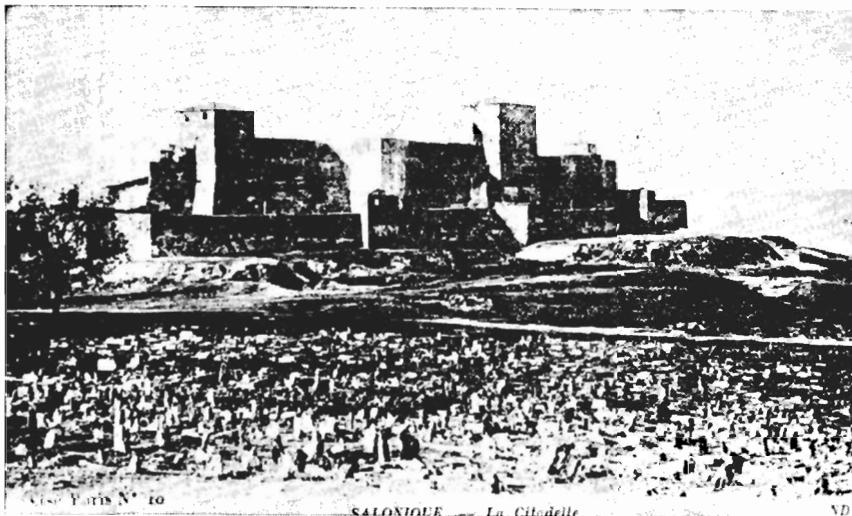

6. Τὰ τουρκικὰ νεκροταφεῖα ἔξω ἀπὸ τὴν Γενὴ Καπού.

Καπού, δηλαδὴ τὴν Νέα Πύλην. Τρεῖς πύργους παραπέρα συναντᾶ κανεὶς τὴν πρώτη γωνία, ἡ δόπια σπάζει τὸ τεῖχος μὲ ἄνοιγμα 90°. Ἐμπρὸς τῆς ἔχει αὐτὴν ἡ πλευρὰ τὴν μονὴν τῶν δερβίσηδων καὶ τὰ φαλακρὰ ὑψώματα μὲ τὴν πηγὴν τοῦ πασᾶ. "Ισως γι' αὐτὸν τὰ τείχη στὸ πρῶτο μισὸν εἶναι τὰ ψηλότερα, καὶ δίπλα στὸν πύργο, δῆπον στηρίζεται τὸ ἄγαλμα τῆς Θεσσαλονίκης, τοποθετήθηκε ἔνας καβαλάρης μὲ μέτωπο πρὸς τὰ ὑψώματα. Τώρα βυθίζεται τὸ τεῖχος πρὸς μιὰ στενὴν κοιλάδα καὶ ἀνεβαίνει πρὸς μιὰ δεύτερη γωνία ποὺ προεξέχει γιὰ νὰ βυθιστεῖ καὶ πάλι καὶ ν' ἀνέβει ἐπίσης, διπότε σχηματίζει τὴν τρίτη γωνία. Αὐτὲς οἱ γωνίες βρίσκονται σὲ δεσπόζοντα σημεῖα ἐμπρὸς σὲ βαθεῖς γκρεμούς. Τὰ ὑψώματα καὶ οἱ χαράδρες δίπλα στὰ τείχη ἔχουν μιὰ καταθλιπτικὴ γύμνια. Ο ἥλιος ἔκαιε φλογερά. Νεκρικὴ σιγὴ ὑπῆρχε τριγύρω· μόνον ἐδῶ κι ἐκεῖ τιτίβιζε ἔνα σμῆνος ἀπὸ πέρδικες ἢ κελάρυζε ἔνα ρυάκι.

'Απὸ τὴν τρίτην ὧς τὴν τέταρτη γωνία τὸ κατέβασμα εἶναι μικρό. Κατόπιν ἡ τειχοποιία πρὸς τὴν ἀκρόπολην ἐκτείνεται μὲ μερικὲς προεξοχές. 'Ετσι φθάνει κανεὶς στῆς ἀκρόπολης τὴν ἐπάνω πύλην, ἡ δόπια, δῆπος καὶ οἱ ἄλλες, ἔχει ἐμπρός της ἔνα πρόκτισμα. Πρὸς Β. ἔχει κανεὶς ἐμπρός του μιὰ καμένη κοιλάδα, στὴν δόπια κατεβαίνει ὁ δρόμος πρὸς τὶς Σέρρες.

Πρὸς Α. ὅπαρχει ἔνα ἐπίπεδο ὕψωμα μὲ τάφους (εἰκ. 7), πλατάνια και βρύσες¹. Ἐδῶ κάθονταν μερικὲς Τουρκάλες ἀπολαμβάνοντας τὸ ὄπαιθρο και τὴ θέα. Δὲν φοροῦσαν φερετζέ και μάλιστα μᾶς φώναξαν. Ἡ πιὸ νέα ση-

7. Ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη μὲ τοὺς τουρκικοὺς τάφους,
κατὰ παλαιὰ φωτογραφία.

κώθηκε και ἡλθε κοντά μας ρωτώντας μας, ἂν εἴμαστε γιατροί. Και ἐγὼ τῆς ἀπάντησα: "Ναι". Μᾶς παρακάλεσαν τότε νὰ πᾶμε κοντά τους, μᾶς ἔδωσαν τὰ χέρια τους γιὰ νὰ ψάξουμε τὸν σφυγμό τους· παραπονοῦνταν γιὰ πυρετοὺς και ἡταν πολὺ δμιλητικές. Μιὰ ἀραπίνα μάλιστα, ἡ συνοδὸς τῆς νέας ὥραίας γυναίκας, δὲν κατσούφιασε καθόλου· ἄκουσε μὲ τὴν ἀρχόντισσά της μὲ προσοχὴ τὶς συμβουλές μου και μίλησε φιλικά. Τὰ χρώματα τοῦ προσώπου τῆς νέας ἡταν θαυμάσια, τὰ μάτια της φλογερά και τὰ μαλλιά της κατάμαυρα· ἡ κορμοστασιά της ἡταν ἀφρόντιστη, ἀλλὰ τὰ μπράτσα της και τὰ χέρια πολὺ περιποιημένα. Δὲν τὴν πολυένοιαζε νὰ σκεπάσει τὸ στῆθος της και φαινόταν νὰ προσέχει τί ἐντύπωση θὰ μᾶς ἔκανε. "Αγαπῶ τοὺς Φράγκους", εἶπε, ἐνῶ ἐγὼ ψηλαφοῦσα τὸν σφυγμό της, και πρόσθεσε ἔπειτα ἀργὰ μ' ἔνα τόνο ποὺ θὰ τιμοῦσε μιὰ Παριζιάνα: "γιατὶ δῆλοι εἶναι γιατροί".

1. Ἐννοεῖ τὴν περιοχή, τὴν ὀνομαζόμενη ἀλλοτε «Χίλια Δένδρα», δπου τὸ μετόχι τῆς βυζαντινῆς μονῆς τοῦ Χορταΐτου και ἐπὶ τουρκοκρατίας δ τεκὲς και δ τάφος τοῦ Γκιούλ Μπαμπᾶ (βλ. Ἀ π. Ε. Β α κ α λ ο π ο ύ λ ο ν, 'Η παρὰ τὴν Θεσσαλονίκην βυζαντινὴ μονὴ τοῦ Χορταΐτου, ΕΕΒΣ, 15, 1939, 281-288. «Παγκαρπία μακεδονικῆς γῆς», σ. 203-209).

Από τη νότια ακρη τής άκροπολης κατεβαίνει τὸ τεῖχος πρὸς τὴν θάλασσα, καὶ μάλιστα σὲ εὐθεία σχεδὸν γραμμῇ. Σπάζει μόνον ὅστερα ἀπὸ τὰ 300 πρῶτα βῆματα, σὲ μιὰ δεξιὰ γωνία. Ἐδῶ βρίσκεται μιὰ κτι-

8. Τονρυκὰ μνήματα πρὸς τὸ Σιντριβάνι καὶ τὸ παλαιὸ Παρθεναγωγεῖο.

σμένη πύλη τῆς άκροπολης. Στὴν ἵδια πλευρά, πρὸς τὸ κάτω τέρμα της, εἶναι ἡ πύλη τοῦ Λακουλάχ (Lakulah)¹, ἡ ὁποία ὀδηγεῖ στὸ δίκταπύργιο τεῖχος² στὴν κάτω άκροπολη. Στὴν παραστάδα της ὑπάρχει μιὰ νεοελληνικὴ ἐπιγραφή· ὅτι αὐτὴ ἡ πύλη ἀνεγέρθηκε ἀπὸ τὸν διοικητὴ τῶν ἀνακτόρων Ἀντώνιο κατὰ διαταγὴ τῆς Ἰσχυρᾶς καὶ εὐσεβοῦς κυρίας καὶ δέσποινας Ἀννας τῆς Παλαιολογίνας³.

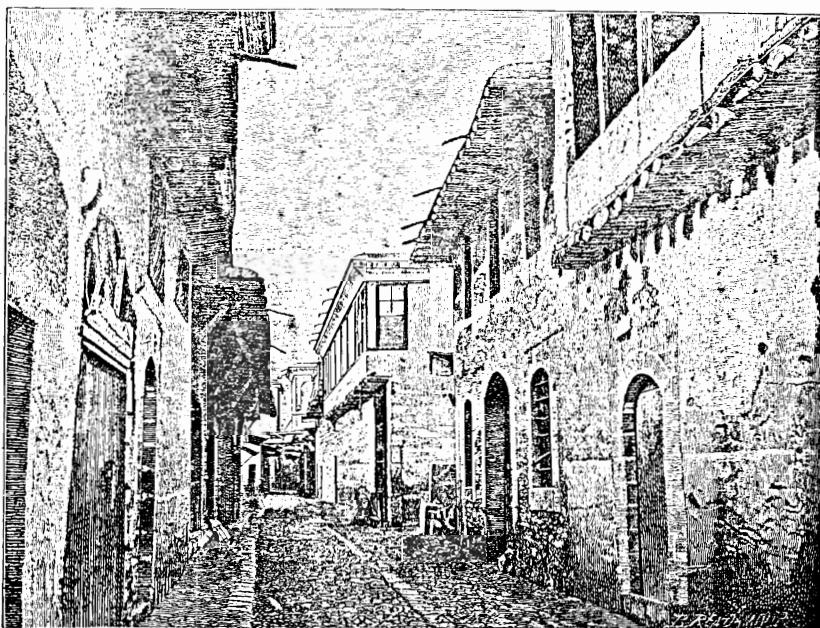
Οπου ἡ γωνία πάλι προεξέχει, ἔχει ἀνιδρυθεῖ ἔνας δυνατὸς μὲ ταράτσα πύργος. Γιὰ νὰ σπάσει ὁ τωρινὸς πασὸς τὴν μονότονη μακριὰ γραμμὴ ἀπὸ ἐδῶ ὡς τὸν Πύργο τοῦ Αἴματος, ἔκαμε μερικὰ προτειχίσμα-

1. Ἐννοεῖ τὸ σημερινὸ Ἐπταπύργιο (Yedi Kule).

2. Ἡ πύλη τοῦ Lakulah εἶναι, ὅπως φαίνεται, ἡ βυζαντινὴ πύλη τῆς Ἀννας τῆς Παλαιολογίνας.

3. Τὴν ἐπιγραφὴ τῆς Ἀννας τῆς Παλαιολογίνας βλ. πρόχειρα στὸν Ὁδηγὸ τοῦ Γούναρη, Τὰ τείχη τῆς Θεσσαλονίκης, σ. 23-24. Καστροφύλακας καὶ δικαστικὸς διοικητὴς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, 1355-1356, ἥταν ὁ Ἀντώνιος, ὅπως ἀναφέρει ὁ Prokesch-Osten, ἀλλὰ ὁ Ἰωάννης ὁ Χαμαετός.

τοῦ¹. Ἐδῶ βρίσκονται τὰ νεκροταφεῖα τῶν Φράγκων καὶ τὰ ἀντίστοιχα τῶν Ἐβραίων, ἀλλὰ παρακάτω, ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν πέμπτη πύλη, τῆς Καλαμαρίας (Kallimarin), ύπάρχουν πάλι τουρκικὰ μνήματα (εἰκ. 8), ἀπ’ ὅπου ὡς τὴ θάλασσα ἔκτείνονται φυτεῖες ἀπὸ μουριές.

9. Δρόμος τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ παλαιὸ σχέδιο (ἀρχές 20οῦ αἰ.).

Τὴν ἀπόσταση ἀπὸ τὴν πύλη τῆς Καλαμαρίας ως τὴν ἀντίστοιχη τοῦ Βαρδαρίου διατρέχει ἔνας ὀλόισιος δρόμος, ἐπάνω στὸν ὥπωνεται τὸ θριαμβικὸ τόξο.

Σήμερα εἶναι ἡ γιορτὴ τῆς Ἀναλήψεως....» (Prokesh - Ostene, ἔ.ἄ. τ. 3).

ΑΠΟΣΤ. Ε. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

1. Θὰ πρόκειται μᾶλλον γιὰ ἀνακατασκευὴ ὁρισμένων προτειχισμάτων, ποὺ διατηροῦνταν ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ ἐρείπια τῶν ὅποιων σώζονται ἀκόμη καὶ σήμερα.

SUMMARY

A p o s t o l o s E. V a k a l o p o u l o s , Thessaloniki and the region of Pella-Genitsa in 1828.

The historians and topographers specialized in Thessaloniki, as well as the friends of history in general, may find in the above work certain information about the town, given by the Austrian diplomatic observer, in Greece during the last years of the Independence War (1821-1829), Anton Freiherrn von Prokesch-Osten in his 3-volume book «Denkwürdigkeiten...». Prokesch von Osten in several pages of his 3rd volume mentions that, while aboard a warship of the Austrian squadron in the Aegean, he visited Thessaloniki in September 1828. He recorded—in the form of a diary—his impressions of its various sight, its antique, Byzantine and Turkish monuments, especially the famous churches of Aghia Sophia, Aghios Demetrios, Rotonda which had been converted into mosques, its monasteries and its «tekkes» (dervish monasteries), its walls, the Acropolis and the lower town. His information, as it happens with every traveller's, is naturally not completely accurate, but if examined carefully it offers new unknown elements to enrich our knowledge of the capital of Macedonia. Furthermore the information of Prokesch v. Osten about the regions of ancient Pella and Genitsa are of considerable interest. He visited the regions with some friends of his, with the intention of finding out what remained there of the antiquity. To his disappointment, nearly everything had been filled in with earth through the centuries and the various disasters. Impressive is his description of the underground burial thalami in the region of Genitsa. Has today's science, one wonders, taken advantage of this information for uncovering those precious remains of the antiquity?